

MÉNANDRE, *La Samienne*. Tome I, 1. Texte établi et traduit par Jean-Marie Jacques, Paris, Les Belles Lettres, 1971, LXXX + 54 p.

Într-o dare de seamă anterioară, (StCl, VIII, p. 261—275, v. în special p. 267) am avut prilejul să mă refer la editarea lui Menandru în colecția „Guillaume Budé”, oprindu-mă cu precădere asupra comediei *Dyscolos*, publicată în 1963 (partea a 2-a din tomul I al ediției de ansamblu). Iată acum și volumul care alcătuiește partea 1 din același tom — cu o modificare a planului inițial (de vreme ce imediat după *Samiana*, tot aici urma să apară și *Scutul*)¹.

Ordinea editării pieselor se justifică atât prin succesiunea lor în *codex Bodmerianus* (care conține *Samiana* în primele nouă folii, urmată de *Dyscolos*), cât și prin datele cronologiei lor efective. Ambele piese datează din epoca de tinerețe a poetului, *Dyscolos* fiind de prin 417/16, iar *Samia* anterioară. În primul rînd din cauza prologului, mai interesant decît al „Morocănosului” dar prea lung (de o ineficiență dramatică la care însuși Menandru va renunța); în al doilea rînd din cauza elementelor de pantomimă și comic buf, amintind în mod expres de comedia veche (cf. cele două sub-capitole din studiul lui Jacques, intitulat *le prologue și les effets de gros rire* — cu remarci extrem de pertinente, p. LX—LXV). Pentru cei sensibili la toate inflexiunile dialogului — și chiar ale monologurilor menandriene — piesa devine interesantă, de o ironie cromatică, de un farmec rînd pe rînd arhaic, sentențios și modern, ambiguu, mai ales dacă nu pierdem nuanțele și ne străduim să refacem cu imaginația vizuală (într-un ritm specific) mișcarea scenică. Putem chiar afirma că odată cu preluarea unor elemente de parodie din comedia veche, Menandru este conștient de jocul destul de facil pe care îl *punctează dinainte* în tiparul intrigii: cu elemente prefabricate ale comediei de moravuri, produse de-a lungul deceniilor anterioare. De aceea, tînărul dramaturg își permite, pe cît se pare într-o măsură mai mare decît în *Dyscolos*, parodierea subiectului însuși. Deci însăilarea peripețiilor, mai rapidă de astă dată, vrea să sublinieze comicul, poate chiar neverosimilul surprizelor. Ce-i drept, nu există un patetic al caracterelor de factura celui din „Morocănosul”; în schimb resorturile comice funcționează mai suplu și de multe ori, ca în filmele din perioada mută, comice sau ironic-semnificative, ne asaltează „tot felul de schime” — aici, reacții eronate ale personajelor, imobilizate pentru cîteva minute cu grimasa neînțelegerii sau a falsei lor indignări. Or, după ce se acumulează, trei, patru, cinci încurcături de același acabit, scenele — mai ales figurarea lor vie, după normele unui joc alert — ele sfîrșesc prin a deveni comice, prin a sugera nebunia benignă a bătrînilor stăpîni și tendințele fanfaroane ale tînărului. Amprenta specifică, potrivit unei intenții generale a poetului, trebuie s-o contureze situația personajului care dă titlul piesei: Chrysis, curtezana din Samos. Găsim deci confirmarea tendinței semnalate adeseori (printre altele și în cronica noastră sus-menționată)². Menandru va fi mereu preocupat de reabilitarea și aprofundarea unor situații și a unor tipuri pe care opinia publică — mai ales respectabilitatea claselor avute din vremea sa — le trata cu severitate, le condamna cu ipocrizie. Această preocupare nu este

¹ Așa cum procedează de pildă Colln Austin, în ediția din „Kleine Texte...” (*Menandrii Aspis et Samia*), recenzată de C. Georgescu în această revistă (vol. XII din 1970, cronica *Arisque reponimus ignem*, p. 191 — 196). Amănunțele date acolo despre starea manuscriselor și despre principalele lacune ale *Samicnei*, laolaltă cu bibliografia selectivă a studiilor și edițiilor apărute pînă în 1970, ne dispensează de a mai reproduce și în cronica noastră informații de acest gen. Vom insista mai mult asupra specificului piesei (în spiritul observațiilor formulate de noi în articolul citat *supra*, p. 271 și urm. — paragrafele intitulate „Problema tiparelor comediei de moravuri”), pornind bineînțeles de la discutarea amplului comentariu publicat de J.M. Jacques în subsolul traducerii sale.

² Cf. StCl, VIII, p. 274 și *Notice* din ediția lui Jacques — remarcile de la p. XLI — XLIII și LXV (de ex. „La bienveillance qui régit les rapports de Chrysis avec les autres personnages... définit sans doute l'atmosphère de φιλανθρώπια du théâtre de Ménandre, mais il est aussi un témoignage de poids en faveur de la bonté de le Chrysis”. Iar despre concepția personajului: „il y a dans Chrysis le pressentiment des belles figures de courtisane de la maturité”).

materializată în mod consecvent, patetic-moralizant (cum va proceda ulterior Terențiu) : morala piesei, *tendința* ei (dacă ne putem permite utilizarea unui asemenea termen ...) ne-o dă însăși acțiunea și premisele intrigii. Personajul propriu-zis al curtezanei nu ocupă în desfășurarea scenică efectivă primul plan. Dar tot ce se petrece, toată ponderea intrigii se reazimă pe o situație anterioară determinantă, pe o alitudine fundamentală a sclavei din Samos. Această comportare ne dă *premisele* acțiunii și totodată configurația subiectului : tînărul Moschion, unicul fiu adoptiv al bogătașului Demeas, s-a încurcat în toila unei serbări nocturne a femeilor cu juna Plangon (în piesă „persona muta”), fiica vecinului Niceratos, om nevoiaș, și de aceea tocmai deosebit de susceptibil, camarad statornic al lui Demeas. Îndată ce a reieșit că Plangon este însărcinată, amantul sincer și generos nu pregetă să-și arate intențiile matrimoniale³. Dar lucrurile nu merg atât de ușor : pentru a pune în mișcare acțiunea piesei, intriga împletește două serii de circumstanțe. În primul rînd bătrînii erau amîndoi plecați într-o călătorie ; ca atare Niceratos cel sever n-a putut fi anunțat de-a dreptul, iar pentru pregătirea lui Demeas nu s-a ivit ocazia favorabilă. Cu a doua serie de circumstanțe intervin sincronismele hazardului. Demeas trăia, oarecum neoficial, cu Samiana. Or, se nimerise tocmai pe-atunci să rămîină și ea însărcinată. Cu o generozitate mai operantă decît intențiile sincere ale tinerilor, Chrysis oferă să preia rodul iubirii lor și să-l dea drept propriul ei copil. Acțiunea comediei începe cu monologul informativ al tînărului Parmenon, înainte de întoarcerea bătrînilor (anunțată în acest prolog). Apoi din nou Chrysis — curtezana samiană — confirmă tînărului hotărîrea ei de a sluji drept pavăză și „trompe l'œil” (sc. a 2-a). Asistăm la bucuria bătrînilor de a fi regăsit Atena, oraș luminos în care strălucesc „virtuțile pure ale săracilor”⁴. Pe fondul acestei dispoziții sufletești Menandru înlăntuiește ironic : hotărîrea celor doi (Demeas și Niceratos) de a-și uni odraslele, anunțată subit lui Moschion (actul II), mai înainte de a i se da prilejul să explice progresiv felul în care tinerii anticipaseră cu prea multă înfrigurare planurile cuminți ale părinților. De acum înainte peripeziile în contra-timp se vor succeda tot mai rapid. La începutul actului III Demeas surprinde, în martor neobservat, spectacolul idilic al curtezanei care alăptează un prunc. În scenele următoare este atât de furios încît nu rabdă explicațiile sclavului Parmenon și o izgonește pe Chrysis, acuzată de trădare și de cinică ingratitude.

Verva din aceste neînțelegeri este accentuată prin împletirea cu accente tradițional-grotești : paralel se află în treabă un bucătar, chemat mai înainte pentru pregătirea banchetului de nuntă. La sfîrșit (scena a 6-a), schițează un act de mediere bătrînul Niceratos, care nu tolerează atîta sălbăticie și acordă drept de azil curtezanei ; fără să-și dea seama că introduce în propria sa casă un cal troian. Lucrurile se agravează în scena cea mai lungă (a 2-a), din actul IV. Din nou Demeas nu-l lasă pe fiul său să se explice așa cum se cuvenea. Din frînturile de explicații înțelege iar greșit, de astă dată fiind convins că samiana l-a înșelat cu propriul său fiu. Față de atîta perversitate însuși Niceratos se vede obligat să înfierce „ucigașa”. După ce a părăsit scena furios, Moschion izbutește în sfîrșit să restabilească adevărul. Pentru Niceratos însă o nouă revelație se produce din nou într-o scenă mută de „spionaj” : acum o surprinde alăptînd pe ingenua sa fiică. Este ultima neînțelegere care trebuie aplanată, cu concursul instinctelor urbane ale amicului Demeas, bucuros de a-și fi regăsit fiul și totodată amanta credincioasă. Fericita metamorfoză prilejuiește regrete emfatice, formulate cu o vervă umoristică pe care n-o găsim în *Dyscolos* : „Pe Hefaistos ! pe drept s-ar cuveni să mor ! Heracles,

³ J. M. Jacques aduce drept loc paralel caracterizarea situației la Terențiu, în *Adelphoe* ; v. 471 și urm. : *ad matrem uirginis uenit ipsus... | ... iurans se illam ducturum domum!... utrgo ex eo compressu grauida faelast.*

⁴ Propriu-zis luminozitatea orașului strălucește pe toate planurile și, detaliu semnificativ, este opusă atmosferei poluate din Pont și din Bizanț ! În felul acesta reiese și deplina semnificație a versului pe care l-am tradus mai sus interpretativ : *καθαρά... ἄγαθ'*... (re dat de J. M. Jacques prin „Ici, au contraire, les purs trésors des pauvres”).

ce țipăt a tras ! Asta era ; cere foc și amenință în gura mare : o să ardă copilul — așa zice — . Vai ! pe nepotul meu îl voi vedea prăjit !”

Bineînțeles, toate se vor aranja ; dar Niceratos, chiar după ce va da consimțământul său, va rămâne furios și reticent (anticipând oarecum rigiditatea lui Cnemon, „mizantropul”).

Vasta *introducere* a lui Jacques (*Notice* p. V—LXXXV) pune în lumină majoritatea detaliilor de construcție pe care le-am semnalat pînă aici (capitolul *La structure et l'intrigue*, cu următoarea tematică : *Sobriété de la matière — Les cinq actes — Le chocur — Le titre alternatif — Construction de l'intrigue — Préparations — Effets de surprise — L'art du quiproquo — Influence de la tragédie — L'humour*). Lipsește, în oarecare măsură, o definiție mai netă a înlănțuirii unor *contraste ironice*, așa cum am încercat să le schițăm pentru articulațiile majore ale acțiunii în paragrafele de mai sus. Subscriem însă pe de-a-ntregul caracterizării actului IV : „... cette espèce de chassé-croisé des deux vieillards, dont l'un accueille Chrysis quand l'autre la chasse, dont l'un est indigné quand l'autre est calme... et qui ne se rejoignent dans l'indignation que pour communier dans l'erreur, tout est fait pour amuser et ravir le spectateur dans cet admirable quatrième acte, une totale réussite en fait d'invention et de verve comiques” (p. XXVI).

În capitolul consacrat *caracterelor* și principalelor *motivări* sintem de acord cu o bună parte din observații (mai ales despre *elementele tipice* din felul de a fi al lui Moschion, — caracterizat prin buna sa credință de *κόσμιος*, omul care se integrează în mod armonios în ordinea morală, dar nu credem că decizia cam prematură a bătrînilor de a-și căsători urmașii, alegerea lui Plangon sau misterul copilului curtezanei, ar fi un fel de potriveli sau expediente superficiale, îmbinate de Menandru pentru a încheia la nimerreală intriga. În opinia noastră această piesă recurge (mai mult decît *Dyscolos*) la comicul de situații și de intenții (mai precis ceea ce am numit „înlănțuirea ironică” a peripețiilor).

La fel ca și situația samienei, această înlănțuire comportă și o morală ironic-amară, așa cum va fi pretutindeni reflexiunea lui Menandru, în multe intrigi și desfășurări scenice care implică o serie de motivări subînțelese, voit neclare. De aceea tocmai nu aflăm nimic despre soarta copilului-dublet al lui Chrysis. El este ignorat de ceilalți dar absența lui, care devine un „quiproquo” fericit pentru Moschion și Plangon, aduce tonalitatea patetică — o motivare subînțeleasă pentru atitudinea curtezanei, pentru zelul și abnegația nobilă cu care suportă toate persecuțiile, îndeplinind datorile unei mame adoptive (compensînd pe cît se pare amărăciunile ascunse ale maternității frustrate). Dacă ținem seama de virtuozitatea poetului care știe să ne arate cum se înțeleg cuvintele pe jumătate — sau cu totul altfel decît ar vrea vorbitorii⁵ — trebuie să-i acordăm creditul unor bogate nuanțe de clar-obscur, pe care le obține cu ajutorul sensurilor subînțelese sau implicite.

În direcția tipologiei motivelor și a caracterelor credem de asemenea că studiul mai amănunțit al locurilor în care se recunoaște la Terențiu, mai ales în *Adelphoe*, o contaminare cu această piesă va oferi indicii prețioase despre natura exactă a receptării (implicit a decodării) temelor și procedeelelor menandreice (indicații sumare la J.-M. Jacques, p. XLVI, 5 și urm., mai ales în notele explicative).

Stabilirea textului se remarcă prin aceleași calități, apreciate de noi și în recenzia precedentă⁶. Editorul îl urmează în majoritatea pasajelor controversate și lacunare pe Austin. Ne vom limita să consemnăm numai cîteva sugestii și diferențe de interpretare. În primul rînd, ni se pare nepractică dubla numerotare a versurilor. Tocmai cifrele puse în paranteză se referă la numărul versurilor efectiv păstrate. La începutul piesei Jacques presupune că lipsesc opt versuri, primul rînd fiind numerotat cu cifra 9 (pentru majoritatea editorilor este versul

⁵ Mai ales în actul III scena a 4-a și act. IV, sc.a 2-a (dar și în alte pasaje).

⁶ StCl, VIII, p. 270 — 271.

1...). În ansamblu, în actuala ediție piesa numără, cu estimarea lacunelor, 910 versuri (la Austin, care preferă de obicei numerotarea „efectivă”, 738 de versuri).

În v. 11 propunem restaurarea unei segmentări diferite: ...] ν ἔτι λυπῆσαι με δεῖ (în loc de „...] νε τι). Am avea deci o propoziție de tipul: „... Iată de ce mai trebuie să sufăr încă, ceva dureros”. Mai departe, cu lecțiunea ἐγράφων Jacques intră în detaliile unei explicații cam laborioase despre înscrierea lui Moschion în rîndul efebilor. Credem că trebuie restituit ἐτράφων (Kassel), mai firesc. Tînărul vrea să spună că la început era crescut în condiții prospere, dar nu se deosebea cu nimic de alte odrasle. Treptat, a început însă tot mai mult să se comporte ca un om deosebit de mărinimos; de aceea tocmai este nenorocit acum (ἀθλιώτερος). Această motivare nuanțată nu s-a bucurat încă de o explicație satisfăcătoare în comentariu. Ea ține de progresiunea autobiografică din restul mărturisirilor. După cum au presupus unii editori (prin deducții care țin seamă și de marea lacună din vv. 27—35), cu timpul tînărul și-a arătat mărinimia și față de tatăl său adoptiv, pe care vroia să-l răsplătească pentru felul în care îl crescuse. Pentru el a răpit-o cîndva pe Chrysis (tot așa cum Eschine în *Adelphoc* o răpește pe citaristă pentru fratele său Ctesifon). Acum însă tînărul se folosește de curtezană pentru a masca o situație penibilă; de aceea tocmai este nefericit, în așteptarea unei explicații cu tatăl său.

În scena lacunară din actul II, după versul 163 (la Jacques 290), se preferă în v. 180 λέγειν, deși mai expresiv pare să fie ψέγειν („a blama ceva” — poate hotărîrea prea pripită). La versul 207 (376 Jacques), trebuia menționată întregirea πολὺς (Kassel), foarte nimerită. La v. 386 (J.) se adoptă restituirea lui Lloyd-Jones πληγῆν λαβών, judicioasă din punct de vedere al nuanței rezultative. Jacques nu se pronunță în privința întregirii διὰ κενῆς pentru v. 218 (nemenționată în aparat). La v. 486 ni se pare nimerită preluarea restituției σὸν φ[ησιν] (Sandbach).

În actul IV, la început (v. 593 J.) παραπνεῖς dă efectiv un sens mai bun, „tu me feras pécir” (reluat de altfel și în v. 421), aici în loc de παραμνεῖς, lecțiune destul de ciudată. În marea scenă centrală (cu tetrametri trohaici), jumătatea versului 450 (622 J.) a fost fericit emendată prin adăugarea unei particule; „... οἴκ᾽ ἄριστ' ἐγὼ <γὰρ> ὤς. Apoi versul 452 este atribuit, ca un fel de cotitură strategică, lui Niceratos: „Tu primul, Moschion, să-l abordezi înaintea mea”. Vom avea deci la sfîrșit μου în loc de μοι. La versul 649 era mai judicioasă emendația lui Kassel: 'Ἄλλ' ἐρῶ în loc de ἐγὼ din B. În v. 675 J. a fost preluată conjectura lui Lloyd-Jones (urmat și de Austin), referitoare la obiceiul amuzant de a scuipa în sfîn, cîstînd pe Adrasteia (nume restituit conjectural). Deci: „εις κόλπον (sc. πτύω) τὴν Ἀδράστειαν. Se citează un loc paralel din Teocrit 6,39.

Spre sfîrșitul actului V, în scena a 5-a, ni se pare foarte nimerită întregirea din v. 698 (870 J.), propusă de Handley: ἐμαυτῶ — care ar preciza un element nou (subînțeles pînă atunci) al biografiei lui Demeas. Il adoptase pe Moschion, în locul unui fiu al său (probabil decedat). Detaliul merita să fie menționat (măcar pentru interesul conjecturii), într-o notă specială.

Prin atitudinea sa prudentă și obiectivă, prin amploarea notelor explicative, care se referă adeseori la „realii” specifice vieții cotidiene din vremea lui Menandru, această ediție recentă aduce o contribuție originală și valoroasă la opera de reinterpretare a marelui comediograf. Așteptăm cu nerăbdare continuarea seriei, în dorința de a regăsi un comentariu suplă (în gustul francez) al *Arbitrajului* și al celor mai reprezentative fragmente.

M. Nasta